

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” – TURKIY TILLAR TARIXINI O‘RGANISH MANBASI SIFATIDA

Mamatkarimova Gulsanam Shavkatjon qizi

K.UZ 23-01 guruh talabasi

Elektron pochta: gulsanamnomonjanova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20554894>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XI asrning buyuk turkiy olimi Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” asarining turkiy tillar tarixini o‘rganishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Asarning yaratilish tarixi, tarkibi, lingvistik xususiyatlari va turkiy xalqlar madaniy merosidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy va tavsifiy metodlardan foydalanilib, asarda keltirilgan fonetik, leksik va grammatik ma‘lumotlar zamonaviy turkologiya nuqtayi nazaridan baholandi. Natijalar “Devonu lug‘otit turk” nafaqat lug‘at, balki turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi, geografik joylashuvi va madaniy hayotini aks ettiruvchi noyob ensiklopedik manba ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: Devonu lug‘otit turk, Mahmud Koshg‘ariy, turkiy tillar, tarixiy tilshunoslik, turkologiya, o‘zbek tili tarixi, qarluq lahjasi, turkiy xalqlar.

Abstract: This article examines the significance of Mahmud Kashgari’s “Dīwān Lughāt al-Turk” as a primary source for studying the history of Turkic languages. The study analyzes the historical background, structure, linguistic features, and cultural value of the work. Using historical-comparative and descriptive methods, the phonetic, lexical, and grammatical information presented in the dictionary is evaluated from the perspective of modern Turkology. The findings indicate that the work serves not only as a dictionary but also as a comprehensive encyclopedic source on the history, geography, culture, and languages of Turkic peoples.

Keywords: Dīwān Lughāt al-Turk, Mahmud Kashgari, Turkic languages, historical linguistics, Turkology, history of Uzbek language.

Kirish

Turkiy xalqlarning boy tarixiy va madaniy merosini o‘rganishda yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Ana shunday noyob manbalardan biri XI asr olimi Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” asaridir. Ushbu asar turkiy tillarning ilk qomusiy lug‘ati bo‘lib, unda turkiy xalqlarning tili, urf-odatlar, geografik joylashuvi, xalq og‘zaki ijodi va madaniyati haqida keng ma‘lumotlar berilgan.

Mahmud Koshg‘ariy asarni 1072–1074-yillarda yozgan bo‘lib, uning asosiy maqsadi turkiy tilning boyligi va mukammalligini ilmiy jihatdan ko‘rsatishdan iborat edi. Asar arab tilida yozilgan bo‘lsa-da, unda minglab turkiy so‘zlar, maqollar, she‘riy parchalar va til birliklari keltirilgan.

Bugungi kunda “Devonu lug‘otit turk” turkiy tillar tarixini o‘rganishda eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asar o‘zbek tili tarixini, qadimgi turkiy lahjalarni va turkiy xalqlarning lingvistik taraqqiyotini tadqiq etishda katta ahamiyatga ega.

Mazkur maqolaning maqsadi “Devonu lug‘otit turk” asarining turkiy tillar tarixini o‘rganishdagi o‘rni va ilmiy ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

“Devonu lug‘otit turk” asari yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.V. Radlov, S.E. Malov, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, Gerard Clauson va Talat Tekin kabi olimlar ushbu asarni turkiy tillarni o‘rganishdagi eng muhim manbalardan biri sifatida e‘tirof etganlar.

O‘zbek tilshunosligida E. Fozilov, A. Rustamov, N. Mahmudov, H. Ne‘matov va B. To‘ychiboyevlarning tadqiqotlarida “Devonu lug‘otit turk”ning tilshunoslikdagi ahamiyati batafsil yoritilgan.

E. Fozilov asarni turkiy tillarning tarixiy lug‘ati sifatida baholagan bo‘lsa, N. Mahmudov undagi til materiallari zamonaviy o‘zbek tilining tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim manba ekanligini ta’kidlaydi.

Xorijiy turkologlar esa asarni tarixiy dialektologiya, etimologiya va qiyosiy tilshunoslikning noyob manbasi deb hisoblaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, manbashunoslik va lingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Asosiy manba sifatida “Devonu lug‘otit turk”ning o‘zbek tilidagi nashrlari hamda zamonaviy turkologik tadqiqotlar tanlandi.

Tahlil jarayonida:

asardagi leksik birliklar;

fonetik hodisalar;

grammatik shakllar;

turkiy qabilalar tillariga oid ma’lumotlar;

etnografik va geografik ma’lumotlar

o‘rganildi hamda zamonaviy o‘zbek tili bilan qiyoslandi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “Devonu lug‘otit turk” o‘z davrining eng mukammal tilshunoslik manbalaridan biridir.

Asarda 7500 dan ortiq turkiy so‘z va iboralar qayd etilgan. Ushbu materiallar turkiy tillarning XI asrdagi holatini tiklash imkonini beradi.

Mahmud Koshg‘ariy turli qabilalarning til xususiyatlarini alohida ko‘rsatib bergan. U qarluq, qipchoq, o‘g‘uz, chigil, yag‘mo va boshqa qabilalar tillaridagi farqlarni ilmiy asosda tavsiflagan.

Asarda keltirilgan ko‘plab so‘zlar bugungi o‘zbek tilida ham qo‘llanadi. Jumladan:

Devondagi shakl	Zamonaviy o‘zbek tili
ata	ota
ana	ona
yer	yer
suv	suv
el	el
til	til
ko‘z	ko‘z
yil	yil

Bu holat o‘zbek tilining qadimgi turkiy til bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Asarda 300 ga yaqin maqol va hikmatli so‘zlar ham keltirilgan bo‘lib, ular turkiy xalqlarning dunyoqarashi va madaniyatini aks ettiradi.

Mahmud Koshg‘ariy tomonidan chizilgan dunyo xaritasi esa turkiy xalqlar geografiyasini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Muhokama

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Devonu lug‘otit turk” oddiy lug‘at emas. U turkiy xalqlar hayotining turli jihatlarini qamrab olgan qomusiy asardir.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash orqali qiyosiy tilshunoslikning dastlabki tamoyillarini ishlab chiqqan. Bu esa uning ilmiy qarashlari o'z davri uchun nihoyatda ilg'or bo'lganligini ko'rsatadi.

Asardagi ma'lumotlar zamonaviy o'zbek tilining shakllanish jarayonini tushunishga yordam beradi. Ayniqsa, qarluq lahjasi bilan bog'liq til birliklari bugungi o'zbek adabiy tilining tarixiy asoslarini yoritadi.

“Devonu lug'otit turk”ning yana bir muhim jihati shundaki, unda til va madaniyat o'zaro bog'liq holda tasvirlangan. Bu esa asarni nafaqat tilshunoslar, balki tarixchilar, etnograflar va madaniyatshunoslar uchun ham muhim manbaga aylantiradi.

Bugungi turkologiya fanining ko'plab yo'nalishlari aynan Mahmud Koshg'ariy merosiga tayanadi. Shu sababli asar ilmiy ahamiyatini hozirgi kunda ham saqlab qolmoqda.

Xulosa

“Devonu lug'otit turk” turkiy tillar tarixini o'rganishdagi eng muhim yozma manbalardan biridir. Asarda turkiy xalqlarning tili, madaniyati, urf-odatlar va geografiyasi haqida noyob ma'lumotlar jamlangan.

Tadqiqot natijalari asarda qayd etilgan ko'plab til birliklari zamonaviy o'zbek tilida saqlanib qolganligini ko'rsatdi. Bu esa o'zbek tilining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy til bilan chambarchas bog'liq ekanligini tasdiqlaydi.

Mahmud Koshg'ariyning ilmiy merosi bugungi kunda ham turkologiya, tarixiy tilshunoslik va o'zbek tili tarixini o'rganishda asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3 jildlik. Toshkent: Fan, 2017.
2. Fozilov E. Mahmud Koshg'ariy va uning ilmiy merosi. Toshkent: Fan, 2018.
3. Rustamov A. O'zbek tili tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2016.
4. Mahmudov N. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti. Toshkent: Ma'naviyat, 2020.
5. Ne'matov H. Tarixiy tilshunoslik asoslari. Toshkent, 2019.
6. Baskakov N.A. Tyurkskiye yaziki. Moskva, 1969.
7. Kononov A.N. Istoriya izucheniya tyurkskix yazykov. Moskva, 1982.
8. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford University Press, 1972.
9. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara, 2010.
10. Dankoff R. Mahmud al-Kashgari and His Compendium of the Turkic Dialects. Harvard University Press, 1982.